

LÓWY DÁNIEL

A két fiát magához ölelte, és az esernyő nyelét a foga közé szorította

A Bihar megyei gettó (a nagyváradai kisgettő) története

A gettók felállítását elrendelő, 1944. április 26-án kiadott 1610/1944 M.E. számú kormányrendelet két nappal később, április 28-án lépett hatályba. A rendelet indoklásaként Jaross Andor belügyminiszter azt hozta fel, hogy a zsidók kedvezőbb gazdasági helyzetük folytán a keresztényeknél jobb lakáskörülmények között élnek, ezért kisebb lakásokba történő összeköltöztetésükkel „egészségesebb helyzetet lehet teremteni”. A további érvek szerint a nemzet biztonságát szolgálja, hogy a falvak és a kisvárosok zsidóságát a nagyobb városokba telepítsék, ahol a helyi vezetők külön negyedek vagy kerületek jelölnek ki számukra.¹

A „magyar Eichmann”-ként emlegetett dr. Endre László belügyi államtitkár 1944. április 29-én kiszállt Nagyváradra, és egész napos titkos ülésre hívta össze a város szűk körű vezetőségét. A főispán hivatali helyiségében megtartott megbeszélésen részt vettek dr. vitéz Nadányi János alispán, dr. Gyapay László helyettes polgármester (dr. Soós István polgármester távol maradt!), dr. Dalló Gyula kultúr tanácsos, Palcsik Sándor városi főmérnök, Kovács Nagy-Pál, a nagyváradai rendőr-főkapitányság vezetője, nemes kibédi Péterffy Jenő csendőr alezredes, a magyar királyi csendőr tanzászlóalj parancsnoka és mások.²

¹ Lówy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai*. A nagyváradai zsidóság története. (Monográfia, megjelenés előtt).

² DÁNOS Miklós: *Tanúságtétel*. In SCHÖN Dezső (szerk.): *A Tegnap városa: a nagyváradai zsidóság emlékkönyve*. Kiadta a Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, Láháv nyomda, Tel-Aviv, 1981. 333–341.

Dr. Krüger Jenő ügyvéd, kormányfőtanácsos, a római katolikus káptalan ügyésze volt az értekezlet egyetlen résztvevője, aki óvatosan felszólalt a zsidók védelmében és a gettó felállítása ellen, amiért Péterffy csendőr alezredes nyomban rendreutasította.³ A tanácskozást emlékezetes vacsora követte a Kapucinus utcai hírneves Kék Macska vendéglő különtermében.⁴ Aznap kijelölték a nagyváradi és Bihar megyei zsidóságnak szánt gettó helyét. Másnap Endre László államtitkár úgy nyilatkozott, hogy „Kellemes nap volt, igazán kellemes”.⁵

A kényszerlakhelyek felállítását Hlatky Endre, Bihar vármegye főispánja nem vállalta, tiltakozásképpen lemondott a tisztségéről. Dr. Soós István polgármester is megnyugtatta a zsidókat, hogy ameddig ő áll a város élén, addig Nagyváradon nem lesz gettó, és semmilyen bántódás nem érheti őket. Betegsége hivatkozva azonban még aznap este lemondott⁶ (más forrás szerint: lemondatták⁷), mert nem akart a németekkel (és felté-

³ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: *Porrá és hamuvá*. (Nagyvárad: Nagyvárad-i Keresztény Kutatóközpont – Pelikán Kiadó, 1996.) 31. Krüger Jenő a nagyváradi főreáliskola igazgatójának a fia volt, és már joghallgató korában képviselte a diáktársait. Lásd: NAGY Andor: *Tavaszi Váradon. Regény a fiatal Ady Endre életéről*. Epoque Könyvkiadó, Budapest, 1938. 179. Meg kell említenünk azt is, hogy a visszaemlékezésében Ábel Olga újságíró nő élesen támadta dr. Krüger Jenő nagyváradi „fiskális urat”, aki szerinte „Hitlert istenítő dicsőhimmuszokat zengett az ügyfeleinek telefonon.” Hasonlóképpen bírálta Schriffert Béla vikáriust is, a gettó felállítása ellen szót emelő másik nagyváradi értelmiségit is, aki Ábel Olga szerint közrejátszott abban, hogy az Orsolya-zárdaiskolában a háború után is zsidóellenes szellem uralkodott. ÁBEL Olga: *Egy újságíró nő magánjegyzetei*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 206. ,212. Feltételezem, hogy az új hatalom az egyházi iskola megszüntetése érdekében emelt ilyen vádat a rendi iskola vezetői ellen. (L.D.)

⁴ A vendéglő és a kerthelyiség a Kapucinus utca (ma Traian Moşoiu) 10. alatt működött, a Vágó-ház szomszédságában. Lásd: DUKRÉT Géza–PÉTER I. Zoltán: *Nagyvárad városismertető*. Partiumi füzetek 44. Partiumi és Bánsági Múemlékvédő és Emlékhely Bizottság–Királyhágómelléki Református Egyházkerület – Nagyvárad-i Római Katolikus Püspökség, Nagyvárad, 2006. 57.

⁵ DÁNOS Miklós: I. m. 335.

⁶ LÓWY Dániel: *Bihar vármegye*. In BRAHAM, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2007. I. kötet, 304.

⁷ Reuven TSUR (STEINER Róbert): *Menekülés a gettóból: egy nagyváradi zsidó család története*. Noran Kiadó, Budapest, 2005. 59.

telezhetően a kormánnyal) együttműködni. Amikor a polgármesteri székét elhagyta, többek jelenlétében kijelentette: „Én polgármester vagyok. Ilyen jogtalanságra és törvénytelenésre nem vagyok kapható. Hóhérmunkát nem végzek.”⁸

A polgármesteri székbe helyettesét, dr. Gyapay Lászlót nevezték ki, akinek semmilyen erkölcsi gátlása nem volt a zsidóellenes intézkedések végrehajtásában. Hlatky Endre helyére kinevezték vitéz Rajnai Rainer Károly nyugalmazott tábornokot, aki a magyar közigazgatás visszatérését követően már vállalt közszereplést,⁹ 1940. szeptember 10-től három hónapon át Nagyvárad rossz emlékű katonai parancsnoka, visszaemlékezések szerint a „szűk látókörű, butaságig elvakult régi osztrák-magyar katonatiszt” típusa volt.¹⁰

A gettó felállítása ellen csupán néhány nagyváradai értelmiségi tiltakozott: dr. Schriffert Béla apostoli protonotárius kanonok (püspöki helynök), dr. Gyöngyösi István nyugalmazott táblai főügyész és Pintér István mérnök.¹¹ A már említett dr. Krüger Jenő ügyvéd, kormányfőtanácsos, a római katolikus káptalan ügyésze, éppen Endre László államtitkár jelenlétében emelt szót a zsidók védelmében.¹² Ilyen derék magatartást azonban elenyészően kevesen tanúsítottak, és ők nem tartóztathatták fel a hamarosan lavinaszerűen bekövetkezett eseményeket.

Más erdélyi településekhez hasonlóan a zsidóság Nagyváradon és környékén még a gettósítást közvetlenül megelőző napokban sem ébredt tudatára a fenyegető végveszélynek. Pedig sok baljós jelre felfigyelhetek volna, több aggasztó hír is szárnyra kapott. Annak ellenére, hogy a gettó felállításának előkészületei titokban folytak, kitudódott Gyapay László helyettes polgármester kijelentése, miszerint, ha szabad kezét kap,

⁸ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 30.

⁹ JÓSA Pirooska: *Virágszönyeg a váradi utcaköveken*. Visszatekintés a bécsi döntés nagyváradai eseményeire a korabeli sajtó, néhány dokumentum és irodalmi mű, valamint a szemtanúk emlékezése tükrében. Erdélyi Magyar Ifjak kiadása, Nagyvárad, 2007. 98.

¹⁰ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 29.

¹¹ MÓZES Teréz: *Váradi zsidók*. Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1995. 203.

¹² ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 31.

három nap alatt felállítja a kényszerlakhelyet, és további négy nap alatt elhelyezi benne a váradi zsidókat. A hírzárlat ellenére kiszivárgott, hogy Gyapay László megbízta Palcsik Sándort, a város főmérnökét, a gettó területének körülhatárolásával. A szájról-szájra adott híreket a hatóságok következetesen cáfolták, és megtévesztésként szabadon bocsátották a néhány nappal azelőtt letartóztatott zsidó előljárókat, amivel ideig-óráig sikerült megnyugtathatniuk a város izraelita közösségét. Közben a mérnöki hivatalban napi húsz órát dolgoztak a terveken. A gettót mintegy 130 katasztrális hold területen hozták létre, és a palánkjának felállítására 20 munkaszolgálatost vezényeltek ki Dunki Béla szakaszvezető felügyelete alatt.¹³ Május 2-án nagyobb dunántúli rendőralakulatot vezényeltek a Körös-parti városba, és – a hivatalos körök újabb cáfolata ellenére – elterjedt a hír, hogy már elkészültek a gettóba gyűjtést meghirdető nyomtatványok.¹⁴

A hírzárlat hirtelen ért véget, amikor a Magyar Távirati Iroda még aznap közölte a nagyváradi gettó felállítását, bejelentette a gettó helyét, és teljes elszigetelését a külvilágtól: „nagyjából a tűzoltólaktanya, a nagypiac és az úgynevezett Kommandás rét között laknak ezentúl a zsidók. A gettót két méter magas palánkkal veszik körül, a város felé néző ablakokat pedig be-
deszkázzák.” Végül tudatták, hogy a gettóba szorítást „előreláthatólag négy nap alatt” bonyolítják le.¹⁵

A zsidó lakosság összegyűjtése Nagyváradon 1944. május 3-án kezdődött, és május 9-én zárult.¹⁶ Két gettót állítottak fel: az egyiket a városi zsidó lakosság részére, a másodikat a vármegyéből összegyűjtöttek számára. Az elsőt a zsidók lakta negyedben hozták létre, hogy a város mintegy 27 ezer sárgacsillagosát befogadja. Ez volt Magyarország legnagyobb vidéki

¹³ DÁNOS Miklós: I. m. 336. A gettó méretét számszerűsíti Ötvös Béla-HORVÁT Ernő: I. m. 31.

¹⁴ Tereza MÓZES: *Evreii din Oradea*. Editura Hasefer, București, 1997. 193.

¹⁵ MTI hír. Lásd: *Magyarország*, 1944. május 3. szerda. E négynapos becslés valószínűleg Gyapay László kijelentésére alapozott. A gettóba szorítás azonban hat napot igényelt.

¹⁶ MÓZES Teréz: *Bevérzett kőtáblák*. Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1993. 30.

gettója,¹⁷ amelyet a budapesti *Új magyarság* c. lap cinikusan „a legreprezentatívabb vidéki gettó”-nak minősített.¹⁸ A Körös folyó bal partján feküdt, a nagy ortodox zsinagóga és a Nagypiac környékén, a legszegényebb zsidók által a legsűrűbben lakott városrészben,¹⁹ amely összesen harminchat utcát foglalt magába.²⁰ Egyetlen kapuja a Kapucinus és Zárda (most Mihai Viteazul) utca sarkán nyílt. Két méter magas deszkapalánk zárta körül, ami kikerülte és a gettón kívül hagyta a „barna barátoknak” nevezett kapucinusok rendházát. A gettó falánál ugyancsak meghagytak egy kis cukrászdát, amit azonban valósággal „körülbástyáztak” deszkapalánkkal.²¹ Tanúságtévő vélekedése szerint a magas kerítést egyetlen éjszaka alatt emelték.²² Gyapay utasítására bedeszkázták vagy bemeszelték a házak város felé nyíló ablakait. „Így valósul meg a zsidók teljes elszigetelése a keresztény társadalomtól” – jelentette ki büszkén a polgármester.²³ A zsidóság teljes kirekesztését, törvényen kívül helyezését célozta Gyapay azon intézkedése is, hogy az anyakönyvi hivatal a gettóba zárt lakosság adatait többé ne vegye nyilvántartásba; sem a születéseket, sem az elhalálozásokat.²⁴

„A gettót [...] látni kellett. Bemeszelt ablakok, 3 méter magas kerítés, kinn kakastollas csendőr. Az újság befalazott zsidókról írt. A rejtegetőket alkalmanként még felkoncolással is fenyegettek.”²⁵

¹⁷ A nagyváradinál nagyobb méretű és népesebb csak az 1944. november végén felállított budapesti gettó volt.

¹⁸ DÁNOS Miklós: I. m. 333.

¹⁹ MÓZES Teréz: *Bevérzett kőtáblák*. i. m. 30.

²⁰ HALÁSZ Anna: *Befejezetlen kálvária*. Önéletrajzi feljegyzések. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2005. 33.

²¹ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 31-32.; Oliver LUSTIG: *Véráztatva napló*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1989. 74. MÓZES Terézia: *Bevérzett kőtáblák*. i. m. 30. RÓZSA Imre interjúja, készítette GHI Ț SZÉKELY Andrea, Kolozsvár, 2008. január 18-19. A hangfelvétel és annak átírt szövege a szerző tulajdonában található.

²² RÓZSA Imre interjú i. m.

²³ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 31-32. ; Oliver Lustig: I. m. 74. ; MÓZES Terézia: *Bevérzett kőtáblák*. i. m. 30.

²⁴ Dr. JAKAB Lajos: *Tanúvallomás*. i. m.

²⁵ RÉHON József: *Ami eszembe jut*. Tanúságtétel, Arad, 2012. augusztus 29. A kézirat példánya a szerző irattárában található.

Mint Észak-Erdély más településein, Nagyváradon és Bihar vármegyében is a lakhelye elhagyásakor egy személynek általában 50 kilós csomagot engedélyeztek. A vihető csomag méretét és tartalmát – Magyarország akkori teljes területén – az 1944. április 7-én kiadott 6163/1944. BM res. [rezervált-bizalmas] rendelet szabályozta.²⁶ Bihar vármegye egyes településein azonban még ezt a legszűkebbre szabott cók mókot is sokallták (lásd alább).

A Nagyváradon felállított második, úgynevezett kis gettóban 8 ezer Bihar vármegyei zsidót tartottak fogva.²⁷ A Kaszárnya tér (ma Pia a Cazărmii) környékén hozták létre, és magába foglalta az utcaseprők számára fenntartott Körös-laktanyát is.²⁸ A Fűzes utcai (ma strada Sfântul Apostol Andrei) Körös-laktanya a Mária Terézia idején épült omladozó lovarda neve volt. Sokan a lovardában és a közelében levő épületekben húzták meg magukat.²⁹ Mások a városi majorban és a Széles utcai (ma strada Menumorut) Mezei és Faludi-féle épületfa-telepen „laktak”, túlnyomórészt a szabad ég alatt.³⁰ Az egyik Nagyváradra vezényelt munkaszolgálatos felidézte, hogy a fatelep a Phoebus (a későbbi nevén Înfrăirea) gyár közelében volt, nem messze a Körös hídjától.³¹ E kietlen helyre a Bihar-megyei falvak, községek és kisvárosok lakosait hozták be, miután a helyi zsinagógákban és egyéb gyűjtőhelyeken előzőleg őket is alaposan átvizsgálták és megmotozták.³² Május 10-ig a következő közigazgatási te-

²⁶ A rendelet, amit Baky László belügyi államtitkár írt alá, meghatározta, hogy: „Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk levő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműek, takarók, matracok súlya is bennfoglaltnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany- és más értéktárgyakat nem.” Randolph L BRAHAM: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. I. kötet, 550.

²⁷ LŐWY Dániel: *Bihar vármegye.* i. m. 330.

²⁸ MÓZES Teréz: *Bevérzett kőtáblák.* i. m.

²⁹ KATONA Béla: *Várad a viharban.* A Teala Kórház Támogató Egyesület Kiadása, Nagyvárad, 1946. 192.

³⁰ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 56., Lőwy Dániel: *Bihar vármegye.* i. m. 330.

³¹ SZABÓ Eugen (SALZBERGER Jenő): *Ínsemnári.* (Szerzői kiadás, év nélkül) 90. A kézirat másolata a szerző irattárában található.

³² MÓZES Teréz: *Bevérzett kőtáblák.* i. m. 30.

rületi egységekből szállítottak oda közel 5 ezer zsidó lakost: a Központi járásból (a székhelye Nagyvárad volt), valamint a Szalárdi, a Margittai, az Érmihályfalvai, a Székelyhídi és az Élesdi járásokból. Beszállításuk megrázó körülmények között történt; „szekerekre rakott holmikkal, párnák közé temetett gyerekekkel, napokon át vándoroltak Várad felé a vidéki zsidók.” Mivel a kisebb településeken a zsidó lakosok szorosan kötődtek a helybéliekhez, több faluban a keresztény lakosság megsiratta a gettóba hurcolásukat. Nagyváradra naponta jöttek friss elemőzsiát szállító szekerek Szalontáról, Mezőtelegdről és más településekről is. Az élelmet megpróbálták a szögesdrót mögé zárt zsidó embertársaiknak bejuttatni. Miután ez a segítségnyújtás Péterffy alezredes tudomására jutott, parancsot adott az élelmiszerek elkobzására, a szállítást vállaló „tetteseket” pedig letartóztatással fenygették meg.³³

A kis gettóról lényegesen kevesebb tanúságtétel maradt fent, mint a város zsidó negyedében felállított kényszerlakhelyről. Talán azért, mert – ahogyan azt Katona Béla megjegyezte – a Bihar megyeiak gettójába kisebb számban kerültek értelmiségiek. Az utóbbiakat képviselte dr. Földes Mihály tekintélyes ügyvéd, az élesdi magyarság egyik számottevő tagja, továbbá Elek Miklós mérnök, volt magyar királyi iparfelügyelő, aki húga zsadányi birtokát kezelte. Az első világháborúban Elek Miklós hadnagyként harcolt és kitüntetésekkel szerelt le. Egyébként ő Elek Móric fia volt, aki az első világháború legválságosabb időszakában Bihar megye közellátásának teljhatalmú irányítójaként működött.³⁴

A ritka tanúságtevők egyike Fuchs Leopold biharkeresztesi rabbi, aki a háború után a közössége iránt érzett felelősség- vagy bűntudatból bővebb beszámoló megírására vállalkozott:

„A biharkeresztesi járás (ahol 35 évig működtem) összes zsidó lakosát, öregeket, betegeket, gyermekeket mind elcipelték Auschwitzba. Volt kb. 200 család. – Visszajött egynéhány fiatal, gyermektelen személy. A legbiztosabb halál a gyermekes asszonyokat várta. – Az ún. kis gettóból, ahol én is voltam, elci-

³³ KATONA Béla:I. m. 192.

³⁴ Uo.

peltek így a csendőrök kb. 3000 személyt (a Várad és Debrecen közt fekvő községekből). Belőlük csak nagyon kevesen, betegen jöttek vissza.

Sajnos a gettóban [...] kínozták őket, asszonyokat, akiknek férjük mint munkaszolgálatos szenvedett, kínozták a leányokat és a betegeket is, hallatlan állati kínzással. Szegények imádkoztak, hogy mennél hamarabb ölje meg őket. Bizony, ott azért imádkoztunk, hogy jöjjön a gyors halál és az váltson meg.”³⁵

Érmihályfalva és az Érmihályfalvi járás zsidóságát 1944. május 10-én a helyi zsinagógában gyűjtötték össze, ahol három napig tartották őket, nagy zsúfoltságban. Sokukat kínvallatásnak is alávetették. Mindössze két kivételezett maradhatott a településen, néhányan pedig a környező erdőkbe menekülve elrejtőztek. A bujkálókat azonban később megtalálták, és őket is deportálták.³⁶ Az események időpontjában tizennégy éves Weisz György (későbbi nevén George White) felidézte Érmihályfalva zsidó lakosainak összegyűjtését és a nagyváradai kis gettóba vitelét. A tanúságtételből nem egyértelmű a helybéli, keresztény lakosság viszonyulása. Kitértek az utcára, és néma csendben követték a zsidók elvitelét. Nem hangzott el gúnyos megjegyzés, mint sok más helyen, de áldást sem mondtak a távozókra.

„Először mindenkinek a zsinagógában kellett gyülekeznie; egy csendőr jött, hogy odakísérjen minket. Ő [...] rendes alak volt, még anyámnak is segített azt a két bőröndöt becsomagolni, amit megengedtek, hogy magunkkal vigyünk. Valamilyen oknál fogva [...] apám ekkor nem volt otthon, de később találkoztunk vele a zsinagógában. Anyámnak rendkívül kellemetlen volt, hogy személyi motozást is végeztek [rajta], aminek során mezítelenre kellett vetköznie és egy bába még a vagináját is megvizsgálta.

³⁵ Fuchs Leopold biharkeresztesi rabbi nyilatkozatát idézi GIDÓ Attila-SÓLYOM Zsuzsa: *Kolozsvár, Nagykároly és Nagyvárad zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os felmérése*. Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2010. 42.

³⁶ Lőwy Dániel: *Bihar vármegye*. i. m. 70-71.

Miután egy éjszakát töltöttünk a zsinagógában mindenkinek a poggyászával együtt lovas kocsira kellett szállnia, és kivittek bennünket a vasútállomásra, ahol egy vasúti vagon várt ránk. Az egész falu népe kint volt az utcán, nézett minket, ahogy elindultunk. Nem voltak emberi hangok és semmi más zaj sem hallatszott csak a nyikorgó kerekek és a lovak patáinak kopogása a macskaköves utcákon.

Úgy egy órába telt, amíg a vonat Nagyváradra ért.”

Érmihályfalva zsidó lakosait az ún. kis gettóba vitték, a létesítményről Weisz György szűkszavúan számol be. Így is kiviláglik azonban, hogy a szokásos mindennapi élet feltételei teljes mértékben hiányoztak. Sem szálláshely, sem konyha nem volt, a családok az otthonról hozott tartalékaikat élték fel. A felnőttek hangulata nagyon nyomott volt.

„Ekkor egy fatelepen voltunk elszállásolva; szüleim és én, Grósz Pista barátommal és az ő szüleivel egy alkóvszerű helyiségen osztoztunk. A szüleink nagyon levertek voltak, anyám szinte egyfolytában sírt.

Pista és én éhesek voltunk, kimentünk hát és kerestünk néhány téglát, amikből, egy kis tűzrakó helyet csináltunk. Aztán kaptunk anyámtól kolbászt meg kenyeret és főztünk magunknak egy kis ennivalót.”³⁷

Weisz György naplója szerint az őrszemélyzet kezdetben teljesen érdektelen magatartást tanúsított. Látni fogjuk azonban, hogy a későbbiek során viselkedésük egyre inkább elvadult.

„Miközben mi [a tűzrakással] foglalatostkodtunk felfigyeltem egy magyar tisztre, aki egy teherautónak támaszkodva újságot olvasott. Nekem úgy tűnt, hogy nem figyel ránk, és azokra az emberekre sem, akik akkor költöztek be a nekik kijelölt helyekre, mintha nem is léteznénk.”³⁸

³⁷ George WHITE (WEISZ György): *Emlékeim a holokausztról*. Kézirat. Glenburnie, Ontario, Kanada, 1997. A kézirat egy példánya Simon Imre jóvoltából a szerző irattárában található.

³⁸ Uo.

A kis gettóban történtek felelevenítésére az alábbiakban a Felvidéken született, majd Berettyóújfaluba férjhez ment Zelma Klein késői, de minden részletében hitelesnek látszó tanúságtételére támaszkodom.³⁹ Zelma, két kisleányával együtt, osztozott a berettyóújfalusi zsidók sorsában, akiket a Bihar megyei zsidóság számára felállított gettóba vittek, majd Auschwitzba hurcoltak.⁴⁰

Berettyóújfaluban az összegyűjtötteket egész nap az állomás melletti rönkfa és fűrészáru lerakat udvarán tartották, majd lépcső nélkül kellett felkapaszkodniuk a tehervagonokba. Ez még a kisportolt férfiaknak is nehezebbre esett, az öregeknek, a betegeknek, az állapotos asszonyoknak és a gyerekeknek pedig kinszenvedést jelentett. A látványtól elszorult az emberek toroka. Étlen-szomjan Nagyváradra vonatoztatták őket; éjfél után érkeztek meg. Az állomáson rendőrök fogadták transzportot, és lövésre kész fegyverrel kísérték őket a kényszerlakhelyükre, mintha súlyos bűnözőket őriztek volna. A gettóban Zelma és az övéi hatalmas, nyitott, fedetlen, pajtaszerű épületbe kerültek, amelynek csupán oldalfalai voltak. A tehéntrágyával borított puszta földre kellett lefeküdniük, de a kimerültségtől álomba zuhantak. Röviddel később egy nyolcvan éves öregember szörnyű nyögéseire ébredtek; az aggastyán már az első éjszakán kiszenvedett. Koromfekete sötétség honolt, és a szardínia módjára összezsúfolt emberek csak úgy közelíthették volna meg a haldoklót, ha mások testén keresztülgázolnak. „A szomszédai segítsenek neki!” – kiáltották többen is. A csendőrök erre beüvöltöttek, hogy „csend legyen, mert lövünk!” Alvásról többé szó sem lehetett. Mindez „csupán” a kezdet volt; később ugyanis a helyzet egyre rosszabbodott.

A nagyváradai zsidó tanács 1944. május 7-i jelentése szerint a városon kívül felállított kis gettóban kétségbeejtő volt a helyzet. Egyes internáltak semmit sem hozhattak magukkal. Az élelmiszerellátás elégtelen volta katasztrofális helyzetet teremtett. A napi adag 7 deka kenyér, ebédre egy adag leves és vacsorára

³⁹ Zelma KLEIN: *Mein Zeugnis als Warnung*. Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 2006.

⁴⁰ LÓWY Dániel: A Soá nagyváradai emlékirói. *Várad*, 2011, 1. szám, 75-86.

feketekává volt. A keresztény lakosságot nem engedték a gettó közelébe. Néhány nappal korábban a gettó őrizetét a csendőrség vette át a rendőröktől, és azóta a körülmények nagymértékben rosszabbodtak.⁴¹

A jelentés hitelességét támasztja alá a kis gettóba néhány nappal később behozott Zelma Klein tanúságtétele. Az emberek éheztek; kevés volt a kenyér; a magukkal hozott élelemből legfennebb naponta egyszer sikerült „összepakcsolniuk” egy rántottleves-félét. A kényszerlakhely területén egyetlen működő kút volt, ahol örökké várakozni kellett. Kétségbeejtő viszonyok uralkodtak; nem volt emberhez méltó szállás, hiányzott a mosdási lehetőség. Háromezer ember⁴² egyetlen fedetlen latrinán osztozott, ahol a férfiak és az asszonyok egymás mellett guggoltak.⁴³

Zelma igyekezett a mindennapokat gyermekei számára – a lehetőségekhez képest – elviselhetővé tenni. Napközben keresett egy nyugodtabb sarkot, ahol mesét mondott nekik, játékokat talált ki számukra. A kisebbik fia elsők között kapott hasmenést; nem bírta túrtörtetni magát a latrináig vezető hosszú úton, és miután megtörtént a baleset, állandóan zokogott és kiabált. A helyzet felfoghatatlan volt az emberi életkörülményekhez szokott áttelepítetteknek, akik azelőtt naponta mosakodtak, asztalhoz ülve étkeztek, hasznos tevékenységet folytattak; most hirtelen kiszakították őket mindenféle normalitásból.⁴⁴

Ottlétük idején a legrosszabbak az esős napok voltak. Az egyik zivatáros éjszakán azért, hogy két kisfiát az esőtől és a felfázástól megvédje, Zelma jobbról és balról magához ölelte őket, a fejük fölött kinyitott esernyő nyelét pedig a szájában tartotta. E megrendítő képet egyszerű szavakkal idézte fel:

„Akkor esni kezdett az eső. Tető nem volt a fejünk felett. Egy végeleáthatatlan éjszakán át a kinyitott esernyőt a fogam között tartottam. Két karommal a gyermekeimet fogtam, hogy a

⁴¹ A vidéki zsidó tanácsok jelentései a Központi Zsidó Tanácsnak. VÁGI Zoltán–Csósz László–Kádár Gábor: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide*. AltaMira Press, 2013. 3–10. (A-D) dokumentum, 98–99.

⁴² A lovardában és a környékén meghúzódtott emberek száma lehetett.

⁴³ Zelma KLEIN: I. m. 44–45.

⁴⁴ Uo.

szakadó esőben legalább az arcukat ne érje a víz. A két karom görcsöt kapott, az arcizmaim megmerevedtek. Azzal bíztattam magamat: Ki kell tartanod! Néha a gyermekeim kimerülten elbóbiskoltak, majd újra felébredtek, és nyöszörögtek. Sok felnőtt is nyöszörögött. Néhány kisgyermek és beteg az eső után elhunyt. Többé nem ámíthattuk magunkat. Többé már semmit sem szépíthettünk. Többé már semmit sem remélhettünk. Emberekkel, akiket munkára szánnak, emberi módon kellene bánni.”⁴⁵

A kényszerlakhely foglyait teljesen értelmetlenül is kínozták, kizárólag az örök „szórakoztatására”. Így a gettó kiürítéseinek napjaiban egy újabb csapat rendőr⁴⁶ érkezett, és az állandó őrség is csatlakozott hozzájuk. Mivel zuhogott az eső, a rendfenntartók tető alá húzódtak, az embereket viszont – a szabad ég alatt – kétszázanként felsorakoztatták, és „szaladj, szaladj, gyorsan, gyorsan, minden tizediket agyonlőjük” bekiáltások közepette a körbe futatták a szerencsétleneket. A gettóba kerülésük kezdetétől Klein György (Jidl), Zelma hétéves fia görcsösen ragaszkodott egy édességgel teli kartondobozhoz; állandóan magánál hordta, senkit sem engedett hozzá nyúlni; minden bizonnyal az elvesztett otthon utolsó tárgyi emlékét jelentette számára. Most, az esőben körberohanva, a kartondoboz átázott, a tartalma pedig péppé lett. A gyermek keservesen zokogott, a rendőrök nagy derűtségére. Az örök mindvégig töltött fegyvert fogtak rájuk, de végül nem lőttek le senkit. Annyi volt a céljuk, hogy az embereket megfélemlítsék. Ez valóságos gyönyört okozott nekik; harsányan nevettek, ugrándoztak, és a lábszárukat csapkodták az „elragadtatástól”. Miután a kétszáz fős csoportot halálra rémítették, másikat parancsolták a helyére. Zelma fiai nagyon megszenvedték a körbefuttatást; a fizikumuk hanyatlani kezdett, elment az étvágyuk, már a sze-

⁴⁵ Zelma KLEIN: I. m. 45.

⁴⁶ A német nyelvű szövegben a szerző *Polizisten*-t említ, de valójában csendőrök lehettek.

rény napi élelmüket sem fogyasztották el; nyugtalanul aludtak, és – akár az üldözött vad – mindegyre felriadtak.⁴⁷

A meghurcoltatás és embertelen bánásmód ismeretében a döbbenet erejével hat Katona Béla kijelentése, miszerint lehetett volna rosszabb is: „A vidékiek gettójának mégis volt valami előnye. Nem folytattak benne kínos nyomozásokat, mint a városi gettó hírhedt „pénzverdéjében”, a Dreherben.”⁴⁸ Ez a ritka esetek egyike, amikor Katona Béla vélekedése csak részben helytálló. A vidéki gettóban valóban nem folyt kihallgatás, viszont az oda internált módosabbnak vélt személyek közül többet bevitték Nagyváradra, ahol őket sem kerülte el a Dreherben alkalmazott bánásmód. Weisz György felidézte az érmihályfalvi zsidó előljárók megkínzását:

„Az egyik nap, a zsidó közösség összes prominens férfi tagját összegyűjtötték és bemasíroztatták a nagyváradi rendőrségre. Közöttük volt az apám [dr. Weisz László fogorvos] és a nagybátyám, Fisch Géza is.

Őket addig kínozták, amíg el nem árulták, hogy hova rejtették az értékeiket, és addig tartották őket fogva, amíg a rejtékhelyet meg nem találták. Apám nagyon rossz állapotban volt, amikor hazaért, a talpát verték, és elektromossággal sokkolták a heréit, amíg el nem árulta, hogy anyám hova rejtette el az ékszereket. Ezek után nem volt gond nekik megtalálni az ékszereket és a fogászati aranyat.”⁴⁹

Grósz érmihályfalvi földbirtokost a nagyváradi gettóban kínvallatták; annyira bántalmazták, hogy utána nem bírt lábra állni; az udvar egyik végében levő vécére az ülepén csúszva próbált eljutni.⁵⁰

Hasonló módon emlékezett Zelma Klein is a Berettyóújfalu zsidó előljáróival szemben elkövetett atrocitásokra. Annyi különbséggel, hogy Zelma a vallatás színhelyét „a bejáratnál lévő ház”-ként jelölte meg, ahol a gettó őrsege tanyázott. Egyik

⁴⁷ Zelma KLEIN: I. m. 46-47.

⁴⁸ KATONA Béla: Ö. m. 192-193.

⁴⁹ George WHITE: I. m.

⁵⁰ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 38.

nap megjelentek a csendőrök, és előre összeállított lista szerint kiválogatták Berettyóújfalu tehetősebb zsidó lakosait. A bejáratnál levő házba vitték őket, ahol a gettó állandó őrsege tanyázott. Elrejtett értékeik után kutatva összeverték és megkínózták az embereket. Egyesek megtörték a kínvallatásban; őket autón elszállították a volt házukba, ahol maguknak kellett közreműködniük a tárgyak előkerítésében. Ők több nemzedék óta Berettyóújfaluban élő családokból származtak; megbecsült orvosok, ügyvédek, kereskedők, gazdálkodók voltak. A legidősebb Klein fívér, Zelma sógora, a város egyik leggazdagabb embere, a szörnyű verés ellenére sem fedte fel értékeinek hollétét. A „kihallgatást” követően sem járni, sem ülni nem bírt többé, lába-karja feldagadt, megfeketedett, tele volt véraláfutással.⁵¹

A Bihar megyeiek gettójának a Lovardában felállított részébe került több, Margittáról behozott zsidó. Közöttük a Tötiből származó Lőrincz Erzsébet is, a családjával. Ő azon kevés tanúságtevők egyike, aki a vidékiek gettójáról részletes ismertetést adott. Az élelmiszertartalékok, mint a gettó más részeiben, a Lovardában is szűkösek voltak, kevés volt a víz, és teljesen elégtelen a tisztálkodási lehetőség:

„Szörnyűséges napokat és még szörnyűbb éjszakákat éltünk át, sorsunkra várva a nagyváradi Lovardában a margittai és más környékbeli falvak zsidó családjaival együtt. Napközben egy magas deszkakerítéssel körülzárt udvarban tolongtunk., különösképpen az udvaron lévő egyetlen kút körül. Ott ittunk, mosdottunk és mostuk holmijainkat. A férfiak téglákból katlanszerű tűzhelyet raktak, hulladékfát és szalmát szedtek össze tüzelőnek, míg az asszonyok a magukkal hozott krumpliból és tésztafélékből főztek, hogy legalább a gyerekeknek egy-egy kanál meleg levest adhassanak.”⁵²

A gettó ezen a részén éjszakánként az emberek legalább tető alá húzódhattak, az alvás körülményei azonban emberhez méltatlanok voltak. A május végi nagy eső, a tető ellenére is, két-

⁵¹ Zelma KLEIN: I. m. 45.

⁵² LŐRINCZ Erzsébet: *Fekete napjaink*. In KEINMANN Áháron: *Margitta és vidéke emlékkönyv*. Frank Chájjim kiadása, Melbourne, 1979., 134–138.

ségbeejtő következményekkel járt, akárcsak Klein Zelma és a gyermekei esetében.

„Éjszakára behúzódtunk a Lovardába, a tulajdonképpeni épületbe, amely egyébként csak annyiban különbözött az udvartól, hogy tető volt felette. A padlózata gödrös volt, melyet bokáig érő por és szalma-törmelék borított. Itt vetettük meg fekvőhelyeinket, családonként egy-egy szűk helyen, ahol lábunkat sem nyújthattuk ki anélkül, hogy mások lábát vagy fejét ne érintsük. [...] Május vége felé, huszadika után, egy éjszaka hatalmas vihar keletkezett. Mennydörgött, villámlott, a szél kivágta az épület hatalmas kapuit, felkavarta a port a padlón és behordta a homokot kintről. Fekhelyeinket, egész testünket vastagon belepte a por és piszok... Pokoli éjszaka volt. Reggel gyulladással szemmel mentünk a kúthoz mosakodni.”⁵³

Más margittai zsidók a Mezei-féle épületfa-telepre kerültek, ami egy üres udvarból állt; az egyetlen fedett hely a deszkaszárító volt. Oldalfalai nem voltak, mindössze fedele; a szél minden oldalról befújta, és az eső bevert. Kizárólag azzal táplálkoztak, amit az emberek otthonról magukkal hoztak, főként szárasztésztát és krumplit; azokból is csupán annyi volt, amennyi az engedélyezett csomagjukba belefért. Téglából tűzhelyet raktak, hogy legalább a gyerekeknek meleg ételt készíthessenek. Rosenzweig Sámuel öt tagú családja odahaza betartotta a kóser előírásokat, a gettóba azonban szalonnát is bevitt magával, amiből végül csak a gyerekek ettek. A víz igen szűken állt a rendelkezésükre; vödörrel hordták valahonnan, és még annak is örvendtek, ha a kezüket és az arcukat megmoshatták. Az ott fogva tartott embereknek még az üres udvarra való kijárását is korlátozták.⁵⁴

A Bihar megyei gettó foglyait az Össi vasútállomáson vagonírozták be. Puskatussal és gumibotokkal hajtották őket; futólépésben kellett haladniuk, és minél gyorsabban felszállniuk a

⁵³ Uo.136-137.

⁵⁴ Vioara BRAUN (SZ. ROSENZWIEG) tanúságtétele Daniel STEJERANIÁK (Nagyvárad, 2007. márciusában). In Ioana COSMAN (szerk.): *Depoziții despre viaa și moarte. Holocaustul în nord-vestul Transilvaniei*. Cercetare de istorie orală. Argonaut, Cluj-Napoca, 2009., 121.

marhavagonokba. Zelmaék kocsijába 92 személyt gyömöszöltek be, közöttük 36 gyereket. A gyermeket fej-láb mellett a kocsi közepére fektették, a felnőtteknek pedig – a túlélő tanúságtétele szerint – csak állóhely maradt. Élelmet és vizet egyáltalán nem kaptak, és addigra a legtöbben már semmilyen tartalékkal nem rendelkeztek. Szerencsére Zelma a gyermekei részére félre tett egy zacskó sütemény morzsát és kekszet.⁵⁵

A május 23-án – az Össi vasútállomás közeléből – elindított szerelvényen, amin Margitta és a környékbeli falvak lakosságát deportálták, Lőrincz Erzsébet kocsijában 80 személy szorongott. Egyetlen vödörnyi vizet kaptak „útravalóul”. Ilyen körülmények között egy szülő asszonymak is helyet kellett szorítani.

„Összepréselődve, egymás hegyén-hátán úgy-ahogy elhelyezkedtünk a vagon padlóján. Már az első órától kezdve elviselhetetlen volt a hőség, a levegőhiány és a szomjúság. A gyerekek sírtak és ők kapták a vizet. Aztán történt valami, amiért még jobban össze kellett zsúfolódnunk: a vagon egyik sarkát szabaddá kellett tenni egy szülő asszony számára. Spitzer Tóbi, a margittai Spitzer posztó-kereskedő lánya vajudott. Verni kezdtük a vagon ajtaját, hangosan kiabálva, majd ordítózva orvost, vizet kértünk, de bizony süket fülekre találtunk. Így anyám vállalta a bába szerepét. Valakinél volt egy kisüveg pálinka, azzal fertőtlenítette kezeit és világra segített egy kisleányt. [...] Már nem nyolcvanan, de eggyel többen érkeztünk.”⁵⁶

Hasonló körülmények között indították útnak Érmihályfalva zsidóságát is. Indulás előtt a vasútállomáson „hivatalos eljárással” kifosztották őket. A marhavagonban, amiben Weisz György utazott, akkora zsúfoltság volt, hogy az embereknek csak állóhely jutott; a három napos vonatoztatás idején szenvedtek az éhségtől, de főleg a szomjúságtól:

„Újra ki kellett vonulnunk a vasútállomásra, ahol az ott várakozó vonatba bevagoníroztak bennünket. De mielőtt beszálltunk volna, néhány hivatalos személy több csendőr kíséretében jött és megnézte mindenki kezét, hogy van-e rajta gyűrű.

⁵⁵ Zelma KLEIN: I. m. 47–48.

⁵⁶ LŐRINCZ ERZSÉBET: I. m. 137.

Anyám kezén még mindig ott volt a jegygyűrű, most már azt is le kellett húzni. A gyűrű persze nagyon szorult az ujján, és ő igazi pánikba esett, félve attól, hogy mi történik, ha nem bírja lehúzni. Végül sikerült neki, de rettenetesen fájt neki, hogy meg kellett válni a gyűrűjétől. Olyan vagonokban szállítottak bennünket, amiben rendszerint szarvasmarhákat szoktak, és annyira be voltunk zsúfolva, hogy csak állni lehetett. Az utazás Auschwitzba éjjel-nappal három hosszú napig tartott. Csak annyi vizünk és élelmiszerünk, volt amennyit a bevagonírozáskor hoztunk magunkkal. Az éhség nem volt probléma, de állandóan szomjas voltam.

Kitaláltam, hogyan lehet aludni egy kicsit, de a lábaim fájtak amiatt, hogy ilyen sokáig kellett állni. Ez még keményebb lehetett a velünk lévő idősebb emberek számára. Anyám sokat sírt. Folyton azt mondogatta, sajnálja, hogy nem kényeztetett gyakrabban, amikor különböző csemegéket kértem, de most már túl késő.”⁵⁷

A kiürített kényszerlakhelyen, a porban és homokban szanaszét szórva maradtak hátra az imakönyvek és imaszíjak (tefillenek), nagy csomó szennyes, különböző ruhaneműk és más tárgyak, amelyeket az emberek induláskor már nem bírtak magukkal vinni.⁵⁸

Június 8-án, alig egy héttel a Nagyváradot ért szőnyegbombázás után, azt követően, hogy a városi gettóból az utolsó transzportot is elindították, a Fűzes utcai lovardában újra felállították a gettót, a Bihar megye nyugati részeiből (a trianoni Kis Bihar megyéből) összegyűjtött zsidók számára. Többek között oda irányították Sarkad és a környező községek mintegy 200 zsidó lakosát; a legtöbbször a helybeli cukorgyár dolgozója volt. Június 7-én szedték össze őket, és a következő napon, 8-án, kocsikon szállították őket Nagyváradra.⁵⁹ Kivételt

⁵⁷ George WHITE: I. m.

⁵⁸ Zelma KLEIN: I. m. 47.

⁵⁹ Az elhurcoltak foglalkozás szerinti megoszlása sokrétű; elvittek több kiskereskedőt, két orvost, ügyvédet, gyógyszerészt, bádogost, nyomdászt, varrónőt, izraelita kántort, órás mestert, tollkereskedőt és férfisزابót. CSAUSZ

képeztek a 18-48 éves férfiak, akiket Nagyszalontára küldtek, ahonnan az egész járás zsidó férfi lakossága Püspökladányba került.⁶⁰ A nagyváradai gettóban felállított ún. tifuzosok körházából került a kis gettóba Fleischer Sándor újságíró⁶¹ és a családja. A járványkórházban meghúzódott mintegy hét flekktifuzos és 24 flekktifuzos-gyanús áttelepített (továbbá a padláson rejtőzködött két személyt) nem deportálták nagyváradai hittársaikkal. Miután a kiürített nagy gettó őrizete fellazult, a tifuzos körházból fokozatosan átszöktek Romániába. Az ugyanott tartózkodó Zsolt Béla író és felesége, Ágnes, hamis személyi iratokkal Budapestre utaztak, ahol felkerültek a Kasztner vonatra, és Bergen-Belsenen keresztül kijutottak Svájcba.⁶² Fleischer Sándoron és övéin beteljesedett a mondás, miszerint az emberi gyávaság oka, hogy nem bírnak a létező rossznál még rosszabbat elképzelni. Mivel Fleischerék kockáztatták meg a Romániába való átszökést, átvitték őket a kis gettóba. Onnan deportálták őket, és az egész család elpusztult.⁶³

A Bihar megyei gettó parancsnoka dr. Rektor Béla csendőralezredes volt.⁶⁴ Az egyik forrás jóindulatú, „derék” emberként említi.⁶⁵ Hasonlóan viszonyult a fogva tartott emberekhez Rektor két tisztje, Horváth Kázmér zászlós, a mohácsi főszolgabíró fia és Bródy István bácsmadarasi illetőségű zászlós.⁶⁶ Mindhárman „rendkívül humánusan bántak a táborban levő

Ferenc: *A II. világháború*. In KOMORÓCZY György (szerk.): *Tanulmányok Sarkad múltjából*. Nagyközségi Tanács kiadása, Sarkad, 1972., 210-216.

⁶⁰ CSAUSZ Ferenc: I. m.

⁶¹ Fleischer Sándor (1898-1944) hírlapíró a Bihar megyei Cséffán született, egy ideig a kolozsvári orvosi kar hallgatója volt, majd újságírói pályára lépett. A *Nagyvárad* belső munkatársaként politikai és társadalmi riportokat írt. Lásd: OSVÁT Kálmán (szerk.): *Erdélyi Lexikon* (1928). 2. kiadás. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002., 113.; HORÁK Magda: *A magyar értelmiség veszteségei az 1940-es években*. Szerzői kiadás, 1994. 83.

⁶² Lőwy Dániel: Zsolt Béla és a „flekktifuzos” betegek rendhagyó megmenekülése a nagyváradai gettóban. *Múlt és Jövő* 2011, 3. szám, Új folyam, XII. 78-83.

⁶³ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 58.

⁶⁴ NUSSBAUM Béla tanúságtétele szerint Rektor nyíregyházi csendőrhadnagy volt. Lásd: OLIVER LUSTIG: I. m. 112.

⁶⁵ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 46. 56.

⁶⁶ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 46. 56.

zsidókkal”, amiért június 20-án leváltották, és vidékre helyezték át őket. A fogva tartott emberekhez való viszonyulásukról terjedelmes írásos nyilatkozat készült, ami „feltárja emberséges magatartásukat, és amely bizonyítja, hogy ez a három derék férfiú a zsidóság hálájára tette magát méltóvá.”⁶⁷ Ennek ellenére, Rektor Bélát, aki előzőleg a nagyváradi kényszerlakhely gettónyomozó osztagában teljesített szolgálatot, a háború után Kolozsváron felállított Népbíróság nem mentette fel, hanem a távollétében életfogytiglani nehéz kényszermunkára ítélte.⁶⁸

Rektor Béla parancsnok utódja a Bihar megyei gettó élén a berettyóújfalusi Kovács főhadnagy volt, aki szigorításokat vezetett be. E rendelkezések azonban alig egy hétig voltak érvényben, mivel június 26-án a gettóban fogva tartott zsidókat kihajtották az Össi térre, ahol a Hangya-szövetkezet sertéshizlaldája előtt már ott vesztegelt a tehervonat. E szerelvényrel deportálták Gábor István újságírót, a *Brassói Lapok* szerkesztőjét, aki a vagon bedrótozott ablakán kikiáltva vett búcsút a pályaudvar környékén tartózkodó egyik kollégájától.⁶⁹

A kassai állomás katonai parancsnokságának feljegyzése szerint az utolsó Nagyváradról indított szerelvény 1944. júni-

⁶⁷ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 56.

⁶⁸ Randolph L. BRAHAM: *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*. Kluwer-Nijhoff Publishing, Boston, The Hague, Dordrecht, Lancaster, 1984., 201–204. 214.

⁶⁹ ÖTVÖS Béla–HORVÁT Ernő: I. m. 57. Gábor István (1908-1944) író, újságíró a Nagyváradon született és ugyanott végezte a gimnáziumot. 1928-tól Franciaországban és Belgiumban végzett tanulmányokat. Cikkei a *Volonté* és a *Weltbühne* hasábjai jelentek meg. 1930-ban visszatért a szülővárosába, ahol a *Nagyvárad* naplónak dolgozott, majd a *Szabad Szó* társadalmi szemle szerkesztője lett. 1933-tól a *Brassói Lapok* munkatársa volt, 1937-től a lap művelődési mellékletét szerkesztette. A „Fekete macska” szálloda c. kisregénye 1935-ben jelent meg. A második bécsi döntés után – egy sajtóper elől menekülve – Brassóból Marosvásárhelyre, majd Kolozsvárra költözött. A német megszállás után egy ideig Kolozsváron bujkált, de elfogták. A Bihar-megyeiek Fűzes utcai, ún. vidéki gettójából hurcolták el, 1944. június 26-án, az utolsó Nagyváradról indított transzporttal. Feltételezhetően a nordhauseni koncentrációs táborban halt meg. Ruffy Péter szerint „Gábor Pistát lengyelországi haláltáborból szökve terítette le egy SS-golyó.” Lásd: BALOGH Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. II. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1991., 28.; HORÁK Magda: I. m. 87.; RUFFY Péter: *Nagyvárad*. In MOLNÁR Gusztáv (szerk.): *Keserű órán*. Antológia. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 46-47.

us 27-én haladt át Kassán, összesen 2819 személlyel. E szállítmányban voltak Bihar vármegye nyugati részének zsidó lakosai (Derecskéről és a Debrecentől délre és délkeletre fekvő településekről), akiket Berettyóújfalu gettójából irányítottak át a már kiürített, de a befogadásukra újra felállított Füzes-utcai gettóba.⁷⁰

Az elhurcoltak túlnyomó többségének sorsa tragikus véget tartogatott számukra; már Auschwitzba érkezésük napján a gázkamrába irányították őket. Ezzel együtt a német koncentrációs lágerek túlélőinek száma máig lezáratlan kérdés. Tibori Szabó Zoltán adatai szerint Észak-Erdély zsidóságának megmenekült hányada 25-29 százalék közötti, ami magába foglalja a nagyobb arányban túlélő munkaszolgálatosokat is.⁷¹ A munkaszolgálat ugyanis nagyobb esélyt adott a túlélésre, mint a deportálás. A munkaképes, életerős személyeket hívták be munkaszolgálatra; ezáltal sokan elkerülték a deportálást. Ezért a hazatértek közt jóval több volt a férfi, mint a nő. (Nagyváradon 64.3% férfi és 35.7% nő.) Az erdélyi területekről származó nagyváradi túlélők kevesebb mint fele (48,2 százaléka) született Nagyváradon. A többiek főleg a Biharral szomszédos vármegyékből telepedtek át Nagyváradra.⁷² A Bihar megyei zsidóság lélekszáma lassacskán növekedett; 1945 szeptemberében 4019 fős volt, 1946 szeptemberében 7473, majd 1947 januárjában 9283 személyt írtak össze.⁷³

⁷⁰ Lőwy Dániel: *Bihar vármegye*. i. m. 304-340.

⁷¹ TIBORI SZABÓ Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)*. Lásd: *Korunk* (Kolozsvár), 2004 szeptember. <<http://www.korunk.org/?q=node/7637>> (2014. augusztus 30.)

⁷² GIDÓ Attila-SÓLYOM Zsuzsa: i. m. 24-26., 27., 30.

⁷³ Yad Vashem Intézet, Marton Ernő Levéltár I.M. 2624/1. Az adatokat újraközli STARK Tamás *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War, 1939-1949: A Statistical Review*. East European Monographs, Boulder, Colorado, 2000. 103.